

SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY

Múltat átrendező jelen

Világirodalmi távlat és nemzeti hagyomány

A mai magyar prózáról szóló eszmecsere két erősen különböző gondolatmenet kifejtésével indult. Noha mindkettőben vannak olyan tételek, amelyekkel egyet tudok érteni, maradéktalanul egyik vitázó álláspontját sem fogadhatom el. Sokkal kevesebbet olvastam az utóbbi évtizedek magyar regényeiből, mint ők, de hézagosabb ismereteim alapján is az a benyomásom, hogy mindkettjük értékrendje különbözik a sajátomtól. Nem hiszem, hogy bármiféle kiegyenlítést, avagy „szintézist” képviselnék, pusztán a magam esendő véleményét körvonalazhatom. Csakis ennyire formálhatok jogot, föltételezvé, hogy a mai magyar olvasó társadalom elég sokrétű, többféle ízlés létezik, és türelemmel kell elviselnünk az ellenvéleményeket.

Mennyit is tudok gondolkodás nélkül aláírni abból, amit legelőször szóló pályatársaim írtak le? Mindenekelőtt el kell ismernem: magam is úgy látom, hogy szükséges lenne fölfedezni korábbi regényíróinkat. Asbóth János műve, az *Álmok álmodója* például száz év óta nem jelent meg új – azaz második – kiadásban, miközben oly sok kisebb értékű regényt fordítottunk le idegen nyelvből. Évekkel ezelőtt Sükösd Mihály Kemény Zsigmond egész szépírói munkásságát minősítette egyetlen könyve alapján. Igaz, ez a regény egyik fő műve, *A rajongók* volt, de vajon érvényes-e az olyan ítélet, melynek megfogalmazásakor nem vették figyelembe az időszerkezetnek s a nézőpontnak a XX. század fordulója óta elterjedt változatait előrevetítő másik fő művét, a *Ködképek a kedély láthatárán*? Az új könyvek mindig átminősítik a régebbieket, s a magyar regény történetét éppen ezért időről időre újra kell írni.

Aligha létezhet vélemény, mely ne lenne kiszolgáltatva az időnek. Nem saját ízlésünk irányadó, de a történelem. Készséggel tudomásul veszem, hogy Kiss Ferenc a magam nemzedékének egyetlen alkotását sem tekinti igazán jelentősnek, Ungvári Tamás pedig V. S. Pritchettet tartja Anglia legtekintélyesebb műbírálójának, s kevéssé becsüli Gárdonyit, de kénytelen vagyok megvallani: egyik értékítéletet sem osztom. Mi több, Ungvári érvelésében még önellentmondást is sejtek. Gárdonyi valóban rendkívül egyenetlen szerző, s inkább novellista, mint regényíró, de *Az öreg tekintetes*hez foghatóan egységes kisregény nincs sok irodalmunkban, s talán még az *Isten rabjait* is hiba lenne kirekeszteni prózánk másodvonalából. Ha valóban nem akarjuk megcsonkítani a múltunkat, Gárdonyi értékeit sem tanácsos figyelmen kívül hagyni. Világirodalmi távlatban kell gondolkodnunk, de ez nem jelentheti, hogy lebecsüljük saját örökségünket. Való igaz, hogy az esszéíró nemzedék „szellemes, izzó, játékos, csak éppen nem fogalmi” nyelven értekezett, de ugyan miért is kellene akkor inkább becsülnünk Pritchettet, akihez képest Halász Gábor rendszeralkotó elme s szárazon tárgyyszerű értekező volt.

Sajnálatosan igaza van Kiss Ferencnek, amidőn azt állítja: irodalomelméleti munkáink jó részéből hiányzik a magyar vonatkozás. Valóban saját regényirodalmunk szakszerű elemzése lenne a legsürgetőbb feladat, de nem feledkezhetünk meg arról, hogy a magyar irodalom mindig szerves részét alkotta az európainak, s ha az utóbbi évtizedek külföldi prózáját szem előtt tartja az olvasó,

akkor már aligha mondhatjuk, hogy Esterházy legjobb könyveiben „az ember értékei és esendőségei” „gyorskezü stilizálásnak” esnek áldozatul. Legföljebb arról lehet szó: a kritikus szokott régebbi prózastílushoz, s ezért nem veszi észre a nemzeti önismeret szigorát a *Termelési-regényben*. Érteni vélem fölfogását s tiszteltem is, mert következetesen vallja, de nem tudom magamévá tenni, részben azért nem, mert más nemzedékhez tartozom, nem egészen ugyanazokkal a történeti tapasztalatokkal s más ízléssel. Az utánam következők talán már a nyomomban járnak s ismét újabb ártértékelésre törekednek.

A részgazság ellenvéleményre készítek, ha kizárólagos érvényre emelik. Tény, hogy a regényirodalom végül is nem a társadalmi fejlettség függvénye, de nemcsak nagy írók egyéni alkotásai teremtik, bármely kultúra fölemelkedéséhez szerves folytonosság, nemzeti hagyomány is kell. Ismeretes, hogy Tolsztoj s Dosztojevszkij nem előzmény nélküli, Joyce-ra pedig aligha egészen szerencsés hivatkoznunk, hiszen az irodalomban sok mindent a nyelv dönt el, s pályatársam éppoly jól tudja, mint én, hogy az *Ulysses* jó néhány évszázad angol prózáírását összeggi s fejleszti tovább.

Elmélet és kritika

Fogyatékos-e regényirodalmunk, vagy csak a kritika hiánya okolható azért, hogy nem ismerjük elbeszélő szépprózánk nagy teljesítményeit? Ungvári a második föltevéshez folyamodott, s ehhez természetesen joga volt. Más kérdés, hogy cikke így kettős irányt adott a vitának, s ez nem egészen szerencsés, hiszen a továbbiakban minden hozzászóló eldöntheti, hogy melyik téma megközelítésére vállalkozik.

Domokos Mátyás már tanulmánya címével is jelzi, hogy voltaképp értekezőinken akarja elverni a port. Nagyon lényeges kérdéseket fogalmaz meg, s tiszteletet érdemlő őszinteséggel. Mi több, válasza többségét is el tudom fogadni.

Műközpontú elemzést sürget, s ezzel az óhajával nehéz lenne nem egyetértenem, még akkor is, ha a magam részéről jelenleg (már?) kissé nehezebben eldönthetőnek vélem, mi is tartozik egy mű „belső”, illetve „külső” megközelítéséhez. A tárgyyszerűség viszonylagos hiányát arra vezeti vissza, hogy 1949 végétől „a kritika sorsa kétségkívül kikerült az irodalom kezéből”. Ezt az állítást úgy fogadom el, mint olyan értekezőnek a minden bizonnyal indokoltan keserű ítéletét az 1950-es évek kritikai életéről, aki azt – velem ellentétben – belülről ismerte. Nem térhetek viszont ugyanilyen szenvtelenséggel napirendre Domokosnak olyan minősítései fölött, amelyek már a jelenre vonatkoznak. Tagadható-e, hogy az előírászerű bírálat olykor napjainkban is érezteti hatását? Megítélésem szerint aligha. S ami szintén meggondolkodtató: valószínűleg igaz, hogy az egyneműnek nyilvánított előírásrendszer valójában igencsak különmű igények halmaza. Sőt az is megérthető, hogy Domokos a bíráló közvetett irányítását is züllesztőnek véli. Noha viszonylag ritkán írok kritikát, így is szembe kerülök olyan kérdéssel, amelyre nem tudok megnyugtató választ adni. Kifogásolhatom-e egy olyan regény egyes részeit, amelyet egészében sokkal különbnek találok, mint sok más hasonló műfajú könyvet, amelyről nem írok. Tévedés ne essék: korántsem hiszem csalhatatlannak ízlésemet. Csupán arra gondolok, vajon bírálatom esetleges olvasója képes-e eldönteni, milyen értékrend alapján tekintem például Hajnóczy utolsó műveit egyetleneknek, az *Egy fogadós éjszakája* című Esterházy-novellát ujjgyakorlatnak, vagy Grendel Lajos második regényét szerkezetileg nem egészen megoldottnak, ha a velük körülbelül egyidős műveknek egy részéről nem nyilvánított véleményyt, vagy azért, mert jobbnak ítélem a hallgatást, vagy azért, mert nem kérnek meg arra, hogy írjak róluk. Való igaz, hogy a kritikáirásnak „szinte élettani feltétele, hogy a kritikus köntörfalazás nélkül azt írja le, amit gondol”. Ehhez persze kölcsönös türelemre is szükség van. Nagy értekezőink – Kőlcseytől Németh Lászlóig, Erdélyitől Lukácsig – óriási tévedéseket is elkövettek, s ez arra emlékeztethet bennünket, hogy kisebb elméinktől talán még nagyobb baklövéseket is el kell nézni.

Domokos Mátyás hajlik arra, hogy a tudományosságot okolja a kritika tévedéseirért. Abból kiindulva, hogy az esszé s a tanulmány két műfaj, önmagában egyik sem magasabbrendű a másiknál

s így nem is pótolhatják egymást, készséggel elismerem, hogy a jó esszé sokszor még a tudomány számára is több értéket jelent a rossz tanulmánynál. Szükségesnek tartom, hogy megértsük egymás nézeteit, mielőtt vitatkoznánk, éppen ezért igyekszem mérlegelni Domokos gondolatmenetéből mindazt, amiben számomra igazság lehet. Talán kissé fantomizálja a tudományos életet, sőt némileg túlozza is szerepét a közvélemény irányításában, de nem alaptalanul tételezi föl, hogy tudományos intézményeink életére is hatnak tudományon kívüli, s néha csak eszmeinek álcázott, de valójában személyes tényezők. Amennyiben az intézményességnek efféle – talán nem egészen szükségszerű – velejárói alakították ki ellenérzését a tudománnyal szemben, akkor nagyon is megérthető álláspontja. Kár, hogy Ungvárihoz hasonlóan ő is az akadémiai irodalomtörténet legutóbbi részét marasztalja el, melynek némely bírált fejezetei éppen a különböző fölfogások sokéves egyeztetésének estek áldozatul. Ezt a vállalkozást a közvélemény – valószínűleg helytelenül – egyedül érvényes, „hivatalos” vélemények tárházaként könyveli el, s ezért viszonylag könnyű helyzetben találja magát bármely bírálója, akinek „csak” saját nézeteiért kell jóátllnia.

Túlzottan is messzire megyünk azonban, ha a kritika téves ítéleteiért általában a rendszeralkotást tesszük felelőssé. Gondolatmenetének ezen a pontján Domokos egyrészt egyoldalúan ítél, másrészt önellentmondásba keveredik. Csakis túlfuttatott s nehezen bizonyítható ötletként fogható fel az olyan állítás, mely szerint a magyar irodalomtörténetnek minden „műelemzését írók írták meg, nem fakuló érvénnyel”, mint ahogyan azt sem fogadhatom el, hogy a hangsúlyozottan elméleti igényű Kőnczöl Csaba kritikusi ars poeticája „minden rendszeralkotó filozófus és esztétikus szemében is egyaránt perverz vágyalomnak minősül”, sőt annak mereven kizárólagos megfogalmazása is túlzásként hat, hogy az eredeti mű újszerűségét „az elmélet gögje és kompenzáció alapuló felsőbbrendűség-tudata nehezen képes megemészteni”. A teljes igazsághoz az is hozzátartozik, hogy ne hallgassuk el: nemcsak Lukács értette félre s becsülte le Madáchot, de egyes esetekben szépiró-értekezőink is torzítottak: Kölcsey Csokonai s Berzsenyi, Kosztolányi Ady, Németh László Arany értékeit kisebbítette. Másrészt pedig azt sem feledhetjük, hogy költőink s regényíróink sorában olyanok is akadtak, akik tudományos igénygel is értekeztek – talán elég Eötvöst, Keményt, Aranyt s Babitsot említeni. Ha egyszer tárgyyszerű műelemzést sürgetünk, akkor – ebben a vonatkozásban – nem éppen indokolt Mikszáthra és Schöpplinre utalnunk, mert a *Jókai Mór élete és kora* ugyan nagyszerű mű a maga nemében, de értelemszerűen nem tartalmaz műelemzést, mint ahogyan Schöpplinnek sem a művek tárgyyszerű vizsgálata volt fő erőssége – hadd említsem, szélső példaként, *A két Vörösmarty* című esszéjét, mely kitűnően van megírva, de egészében majdnem tudománytalan^o nak mondható, hiszen az 1848 előtti Vörösmartyt, *Az emberek költőjét* a „józan egyensúly” s az „okos higgadság” megtestesítőjévé stilizálja.

Tagadhatatlan, hogy „minden jelentős, új mű (...) új esztétikai érvényességet is teremt”, de ez az elv az elméleti igénygel nem, legfőljebb annak félreértelmezésével kerülhet szembe. Úgy is mondhatjuk: Domokos rossz példákat láthatott, amelyek esendőségét ugyan helyesen ítélte meg, de tévesen azonosította őket a tudománnyal. Erre bizonyíték, hogy „az irodalmat elméleti szigorral mérlegelő kritikust” az „olvasópárti” bírálóval állítja szembe, holott e kettő ma világszerte legalább is közel áll egymáshoz, hiszen Gadamer hermeneutikája, Jauss befogadásesztetikája, Riffaterre szövegelmélete csakúgy, mint más elméleti rendszerek egyetlen szempontból hozhatók közös nevezőre, s ez éppen az olvasó szerepének sokoldalú elismerése. Az elméleti igény tehát nemhogy ellensége lenne, de szükségszerű alapföltétele a kritikának: ha nincs átgondolt szempontrendszerem, akkor nem lehet tudni, mit is keresek az irodalomban, s bármely műről hangoztatott véleményem esetleges marad.

Itt látom tehát az önellentmondást az érvelésben: vitatkozó társam egyfelől műközpontú elemzést sürget, másrészt nem rokonszenvez a rendszeralkotó igénygel, holott ez utóbbi nélkül elképzelhetetlen a másik. Akár még a hatvanas évektől nálunk kibontakozó irodalomelméletre is hivatkozhatnék: lehetséges, sőt biztos, hogy e mozgalom sok salakot és vargabetűt hozott, de vajon tagadható-e, hogy magának a műközpontúságnak igényét nagyobb mértékben érvényesítette, mint a Nyugat esszéíró nemzedéke, mely – noha sok más szempontból annyival értékeesebb volt – valóban

kevésbé ajándékozott meg bennünket (tanárokat, tanulókat, olvasókat, kritikusokat) egységes fogalomrendszerrel.

Cáfolhatatlanul igaz, hogy az elméleti igény könnyen vezethet értékek indokolatlan fölnagyításához, illetve lekcisnyléséhez, hiszen a rendszerező elme hajlamos elsősorban azokat a műveket becsülni, melyek az ő szemléletét igazolják. A magam részéről mégis inkább rokonszenvezek e „rögeszmés” irodalmárok fölfogásával, mert világosan látható, miféle előítéletek alapján értékelnek. Kevésbé meggyőző viszont számomra azoknak az érvelése, akiknél nem vagyok tisztában a választás szempontjaival. Ezért hiteles Kiss Ferenc névsora, aki a népi írók örökségének elkötelezettje, vagy Béládi Miklóse, aki a velem körülbelül egykorú nemzedék szépíróinak újszerűségét méltatja, szemben Ungváriéval vagy akár Sükösdével, akiknél hiányolom az értéktételek alaposabb megindokolását. Sükösd ugyan teljes joggal kifogásolja, hogy Ungvári „F. Rác Kálmán és Hollós Korvin Lajos elfeledett értékeiért csatázik, s közben le sem írja Szentkuthy Miklós nevét”, de az érdemi vita kedvéért talán szerencsésebb lett volna mellőzni a személyekhez intézett kifogásokat, hiszen effélék bárkivel kapcsolatban fölhozhatók; maga Sükösd sem említette a *Prae szerzőjét Változatok a regényre* című könyvében, miközben szerepeltetett olyan írókat (Charles Morgantól Fejes Endréig), akik föltehetően kevésbé járultak hozzá a XX. századi regény formai lehetőségeinek kitágításához.

Neoavantgarde irányzat

Lehetséges, az irodalomtörténészek az esszéistával szemben megnyilvánuló elfogultsága munkálkodik bennem, amidőn szóvá teszem a túlzott rövidrezárást abban a jellemzésben, melyet Sükösd ad újabb regényirodalmunkról és a róla szóló kritikákról. Kidolgozatlanúsága miatt például nem érzem meggyőzőnek azt az állítást, mely szerint a kronologikus-lineáris regényszerkezet megsemmisítését vagy a nézőpontváltást Ottlik és Mészöly kezdeményezte, hiszen az előbbi már Krúdynál is döntő szerephez jut, az utóbbi pedig alapvető sajátossága a *Gyulai Pálnak*, Kemény első megjelent regényének. Az is kielégítetlenül hagy, ha az értekező hétféle forrásra vezet vissza a *Termelési-regény* anyagát, anélkül hogy tréfás kitételét érvekkel támasztaná alá, vagy egyszerűen megnevezne néhányat az ösztönző hatások közül, mint ahogy Gombrowicz pusztá emlegetését is vitatnám, mert e nagy lengyel író hatása bizonyításra szorul, vagyis nem magától értetődő, hiszen Esterházy ekkor még nem olvashatta magyarul a műveit, és saját bevallása szerint németül is csak szóban forgó művének megírása után ismerkedett meg egy kötetével. Magától értetődik, hogy eszem ágában sincs a tényleges hatásra szűkíteni műalkotások kapcsolatát, csupán annyit jegyeznek meg: a *Termelési-regény* igen sok olyan művel is összefüggésbe hozható, melyről maga a könyv is említést tesz valamilyen formában, s az elemzéshez előbb ezeket kell tekintetbe vennünk. Teljesen osztom egyébként Sükösd véleményét akkor, ha – többekhez hasonlóan – az újabb magyar regények tárgyyszerű vizsgálatát kevesli, de én mégsem Esterházy fogadtatására hivatkoznék a kritikának efféle elmarasztalásában, mert éppen az ő könyvei viszonylag szépszámú értelmezést váltottak ki, s még újabb műveinek idézeteit is többen magyarálták, legfőljebb arról lehet szó, hogy ezek az írások elkerülték Sükösd figyelmét.

Természetesen nagyon is elképzelhető, hogy e legutóbbi esetben félreértem Sükösd szavait, hiszen ő voltaképp következetesen végigvitt rendszerező vizsgálatból szeretné megtudni, hogy „mi a haszna és mi a kára az Esterházy újabb műveiben olvasható, nyílt és rejtett szövegidézeteknek”. Ha ez így van, akkor valóban indokoltnak fogadom el kifogását értekezőinkkel szemben, megjegyezvén, hogy nemcsak Esterházy utal más írók szövegeire, de mindazok a szerzők, akiknek föllépését Béládi joggal nevezte döntő hatású nemzedékváltásnak. Abban is tökéletesen igaza volt új értékek befogadására kivételesen nyitott pályatársamnak, hogy e korszakfordulót részben hazai előzményekből (Szentkuthy, Ottlik, Mészöly stb.), részint a neoavantgarde szelleméből vezette le. A gyakori idézés már korábbi magyar írónemzedékek egyes tagjait is jellemezte, a posztmodern irányzatnak pedig jóformán egyik alapvető sajátossága ez az eljárás – ezt legfőljebb azért nem

könnyű felismernie a hazai olvasónak, mert e nemzetközi mozgalom prózájából sajnálatosan kevés jelent meg fordításban. A *Függőt* például hihetőleg azért is találják sokan megemészthetetlenül nehéz olvasmánynak, mert hiányzik a háttér, mely könnyíthetné a befogadását. Ilyen értelemben megérthető Osztoivits Leventének, az Európa Kiadó angolszász szerkesztőjének néhány hónapja tett borúlato kijelentése: „Kötvé hiszem, hogy a magyar irodalomban valaha is ilyen csekély lett volna az érdeklődés a kortársi művek, pályák iránt” (Magyar Nemzet, 1983. okt. 29. 10. 1.). Talán nem is íróinkból hiányzik a kíváncsiság, hiszen Mészöly, Konrád, Spiró vagy Esterházy könyvei nagyon is mutatják olyan külföldön írt művek hatását, melyek nem jelentek meg magyarul. Az irányzat fölismerésének a lehetősége nincs adva közönségünk számára, hiszen a neoavantgarde próza megannyi fő műve lefordíthatatlan – példaként talán elég Claude Simonra utalni, vagy Thomas Pynchonra, kinek három regénye közül a legutóbbi is több mint évtizede jelent meg. Sőt gondolhatnánk régebbi adósságainkra is: Borges, Queneau vagy Céline jelentős műveire, Raymond Rousselre, a magyar Proust sajnálatos csonkaságára avagy a kései James-regényekre, melyek immáron több, mint félszázada beavatottak csemegéi. Mindezekért a hiányokért nehéz lenne bárkiket is felelőssé tenni; sokféle ok gátolhatta az előrehaladást, talán még kiadóink is kárhoztathatók, hiszen például maga az Európa is tévedett, amidőn B. S. Johnson „dobozregényét” hagyományos könyv alakjában adta ki, megfosztván közönségünket attól, hogy a szerzői szándéknak megfelelően, különböző sorrendben olvashassa a mű egyes részeit. Annyi bizonyos: le nem fordított vagy formájukból kivetkőztetett könyvek sorával lehetne bizonyítani, hogy neoavantgarde-nak tekinthető prózánk alapvető jellegzettségei sokkal szélesebb körben terjedtek el és régebbi múltra tekintenek vissza, mint első pillanatra hinnők.

Az idézés művészete: kihez szól a regény

Mindez fokozottan vonatkozik az idézésre, melynek vizsgálatát Sükösd olyannyira hiányolja. Valóban lényeges kérdéskörrel van szó, csak hogy nagyon is érthető, ha kritikusaink viszonylag keveset foglalkoztak vele, hiszen elemzésére alig van lehetőség egyes művek bírálatában, tekintettel arra, hogy az idézés olyan eljárás, mely művek közötti viszonyok szemügyrevételét teszi szükségessé. Úgy is mondhatnám: nem annyira a kritikus dolga foglalkozni vele, mint inkább az elméletírő – aki természetesen ugyanaz a személy is lehet. Csakis elméleti igénnyel lehetne ugyanis eljutni e formaalkotó elv változatainak rendszerezéséhez. Ennek a föltevésnek bizonyítására itt nincs mód, mindössze annak jelzésére vállalkozhatom, mennyire sokféle is lehet újabb regényeinkben az idézés funkciója, melyre Sükösd rákérdez.

Talán jobb is, ha rögvest megállapítjuk: voltaképp egy sor hasonló, de egymástól mégis lényegesen különböző jelenségre gondolunk, amidőn idézést emlegetünk. Éppen ezért jó előre le is szűkítjük tájékozódásunkat a más irodalmi szövegek vagy szóhagyományból ismert megfogalmazások idézésére, kizárva az egy-egy szövegen vagy életművön belüli önidézést, kitalált művek „ismertetését”, valódi vagy költött dokumentumok szerepeltetését, holott ezek is fontos szerepet játszanak újabb prózairodalmunkban – gondoljunk csak egyfelől a *Ki szavatol a lady biztonságáért?* két részére, illetve *Az Ikszekre*, másrészt a *Filmre*, a *Jézus menyasszonyára* vagy az *Éleslövészetre*.

Medve Gábor a *Római levél*ből vett hiányos mondattal kezdi beszámolóját, melyben Kálvin az eleve elrendelés bizonyítékát látta, s melyet I. Rákóczi György föltehetően ezért választott jelíjének. Esterházy Pascal szavait adja a Lovag szájába, melyekkel a francia bölcselet az igazság kiszolgáltatottságát hangsúlyozza a hatalommal szemben. Mindkét esetben kitalált hős világképét minősíti az idézet: Ottlik hőse saját lázadásának hiábavalóságára gondol, a *Fuharosok* szereplője tulajdon tehetetlenségét értelmezi ironikusan. Nádas Péter regényében a nagyapa egy korábbi szöveget használ föl, hogy saját családjának sorsát magyarázza: a *Szentírásra* hivatkozik, amidőn a Simon névben a meghallgattatást véli fölfedezni, a szenvedésben figyelmeztetést lát, a meggyilkoltat Ábellal, a báránnyal, Jézussal azonosítja, így próbálván értelmet adni a zsidóság szenvedéseinek. Mindehárom esetben föltehető a kérdés: a szereplő magyarázata egyedül érvényes világtérképezésnek

számít-e a mű egészének összefüggésrendszerében. Vajon az intézetbe került, családjától megfosztott Simon Péter sorsa elhelyezhető-e a nagypapa prófétikus látomásában? A kérdés nyitott, ha a fölidézett szöveget egy-egy hős értékrendszeréhez kapcsoljuk. Természetesen elképzelhető, hogy a szóban forgó hős értékrendjét fogadjuk el irányadónak – mint Balassa Péter tette Nádas művéről írt esszéjében –, de akkor egyértelműen példázatként magyarázzuk a regényt. Tény azonban, hogy az említett három könyvben olyan mozzanatok is előfordulnak, amelyek megkérdőjelezzik ezt az értékrendet. A Fuharos legalábbis azt a látszatot tudja kelteni, hogy ő van fölányban, Bébé helyesbíti Medve Gábort, az *Egy családregény vége* pedig mintha címével is a benne kifejtettek lezáródását sugallná.

Annyi bizonyos, hogy a régi és új szöveg közötti viszonyoknak egészen más formáját képviseli a *Saulus*. Ebben a regényben is esik szó a bárány megöléséről, sőt a kakasszóról is, közvetlen idézet mégis alig akad a szövegben. Sokkal inkább azzal állunk szemben, amit talán fölnagyításnak nevezhetünk. Mészöly nem szöveget, de történetet vesz át a *Bibliából*, s azt sokkal részletesebben meséli el, leíró mozzanatokkal, szereplőkkel, epizódokkal, indítékokkal gyarapítja. Az átvett esemény sor jelentése ezúttal a mű egészét kitölti, hiszen a megtérő az egyedüli nézőpont. Az alkalmazott eljárás ellenkezője annak, ami *Az Ikszek* egyes részeiben figyelhető meg, ahol Bogusławski sürítve összegezi egyes írói művek cselekményét.

A szövegek közöttiségnek ismét más változatával találkozhatunk *A látogatóban*. Az „Áttűnés” című fejezet 7. része egy család rabbi történetét mondja el, aki a hagyomány szerint meg akart futamodni a küldetése elől, de kalandjai arra kényszerítették, hogy visszatérjen oda, ahonnet elmenekült, s „szégyenében megizmosodva” újra hirdesse az embereknek, „mi a jó, mi a rossz, a Megnevezhetetlen törvénye szerint, életükben”. A rabbi sorsát Konrád elbeszélője nyilvánvalóan a sajátjára vonatkoztatja, vagyis a kölcsönvett történet kicsinyített mása, önpéldázata *A látogató*-ban elmondottaknak. A korábbi történet betétszerű újraelmondása némileg rokon az anekdoták, viccek fölelevenítésével. Azért csak némileg, mert a vicc már általában szó szerinti, pontos idézett követel. „Kérdés: Mikor volt harmincmillió lakosa Magyarországnak? Válasz: 1945 előtt; tízmillió partizán, tízmillió bujtatta, tízmillió üldözte.” Ezek a Hajnóczy regényében idézett szavak arra emlékeztethetnek bennünket, hogy az idézet mindig háttérismereteket követel az olvasótól. Alighanem Sükösd is erre gondol, amikor Esterházy idézeteinek „hasznáról és káráról” ír.

Annyi bizonyos, hogy az idézetekből lehet megállapítani, kihez szól a regény, hiszen a más szövegre utalás afféle megegyezés író s olvasó között. Magyarán: egy szöveg idézet voltát csak az ismerheti föl, aki tud az eredetiről. Az *Ágnes*ban szereplő szállóige – „több is veszett Mohácsnál” – például értelemszerűen hiányzik a mű német fordításából, mert alighanem csak nekünk magyaroknak jelent sokat. Esetleg még azt a föltevést is meg lehet kockáztatni, hogy egy nyelvi-kulturális közösség emlékezetében, idézetkincsében nyilvánul meg legfeltűnőbb módon valamely irodalom nemzeti jellege. A szállóigéken kívül a (komoly vagy csúfondáros) szöveg- és stílusutánpótlások is e hagyomány részei. Amidőn Esterházy vagy Grendel a komikus eposzok jól ismert eljárását fordítja ki, Weöres egyik gyerekversének (*Ha a világ rigó lenne...*) hangnemet a vállalati főnökség illetve a regényírás magasztos témájához kapcsolván, téma és nyelv össze nem illő voltát alighanem csakis a magyar irodalom s múlt ismerője érezheti. Föltehetően ugyanez áll Mikszáth országházi karcolatának paródiájára vagy a kisebbségi szerző pátoasztalan korszerűtlenségét sommázó „Hát ne éljen (Alvinczi) Eduárd?” mottóra, ugyanebben a két regényben. Apos utánjárással természetesen éppúgy bárki megtudhatja ezeknek az utalásoknak az értelmét, mint ahogyan tisztázható, miféle stílusokat is parodizál Joyce az *Ulysses* szülőotthon-jelenetében, vagy mikor utánozza Proust Saint-Simon, Michelet, Flaubert avagy a Goncourt-fivérek írásmódját, de a teljes megértés lehetőségét főként anyanyelvi olvasók számára adott.

Előfordulhatnak azután még kisebb közösséghez szóló utalások. Tudhatom, hogy a *Termelési-regény*ben Mikszáth szájába adott érvek közül valódi idézet a következő: „nem okos világ ez a mai, dehát istenem, a tegnapi sem volt okos. És bizonyára nem lesz az a holnapi sem. Ebben van valami vigasztaló” (329.). Irodalmár létemre még arra is emlékezhetem, hogy ugyanezek a szavak Király

István könyvében is szerepelnek (2. kiad. 1960. 419.), s azután eltűnődhetem a kétféle értelmezésen, sőt mindezt összefüggésbe hozhatom azzal a vitával, melyet Esterházy nemcsak a *Termelési-regényben*, de az *Ágnesben* is folytat az irodalomtörténezzél.

Léteznek bizonyára olyan célzások is, amelyeket én sem ismerek föl. A *Fuharosokról* írt bírálatomban például idéztem a *Termelési-regénynek* azt a részletét, mely szerint a fiatal írónak „szigorú ítéletre” is szüksége van, nemcsak „bizalomra” (298). Miért nem változtattam értelmezésem, amidőn a szerző közölte velem, hogy ezúttal is ironikus idézetről van szó? Azért, mert sejtésem szerint az ironikus idézet éle mindig visszafordítható, föltéve hogy Solger álláspontját fogadjuk el, vagyis ironián teljes tagadást értünk. Szokás az újabb magyar szépprózát ironikusnak mondani, de én igen óvatosan bánnék e minősítéssel. Esterházy kigúnyol ugyan műfajokat és stílusokat, de vannak értékek, amelyek érvényességét nem vonja kétségbe. Gyakran idéző írónk – Ottliktól Mészölyön át Nádasig és Grendelig – inkább időszerűsítik, mintsem kicsúfolják az átvett anyagot. Az általam olvasott könyvek közül egyedül *Az Ikszekről* merném állítani, hogy valóban ironikus világot teremt. Nem véletlen, hogy ez az áltörténeti regény még az idézés művészetéből is gúnyt űz: a szereplők minden irodalmi műbe saját helyzetüket látják bele, a főhős szemében Kotzebue színműve éppúgy a Waterloo utáni Lengyelországról szól, mint Maria Edgeworth regénye vagy a *II. Richárd*. A páratlan következetességgel és nagyvonalúsággal végigvitt logika azután még más könyvek idézeteire is ráveti árnyát: az olvasóban fölmerülhet a kérdés, vajon a *Bibliára* hivatkozó szerzők nem szükségszerűen hamisítják-e meg az általuk idézett szövegeket.

Vájtfülüeknek írta Esterházy, Spiró vagy bármelyik kortársuk? Nyilván azoknak is, de az irodalomnak nem mindig árt a szakavatott közönség. Egyfelől sosem érhetek föl a jelentős alkotóhoz – nem szabad felednem, hogy Brueghel szemüveges okvetetlenkedőként rajzolta le a művészt hátulról figyelő műértőt –, másrészt a kész irodalmi mű már közvagyon, bárkinek megadatott az értelmezés szabadsága, s olykor még viszonylagos fölényre is szert tehetek, fölfedezvén olyan idézetet, melyre talán az alkotó sem gondolt.

Az idézés évezredek óta kedvelt írói fogás. Rabelais, Cervantes, Sterne, Hoffmann, Fontane vagy Thomas Mann is tele van nehezen kideríthető utalásokkal, s ugyanez áll a mi irodalmunkra. A különböző szövegek kölcsönhatása éppúgy egyetemes törvényszerűsége a műveknek, mint a történet és a hős folytonosságának megkérdőjelezése, a nézőpont, az elbeszélő helyzet vagy az időszerkezet bonyolítása, melyet már Homérosz is ismert. Ha újabb regényíróink a megszokottnál mégis többet használnak föl az eleve adott lehetőségekből, így – a neoavantgarde öntükröző, irodalmias jellegének megfelelően – különösen sokféle módját szerepeltetik az idézésnek, akkor ennek csakis örülhetünk, hiszen „a megújulás kikerülhetetlen parancsa a magyar prózának” – miként Béládi Miklós írta alighanem egyik utolsó cikkében. Egyáltalán nem a kegyelet mondatja velem, hogy az eddigi hozzászólások közül az övét érzem legközelebb magamhoz (Balassa Péterét s Bata Imrét már nem volt módomban elolvasni), mert az ő szavai tükrözik azt a fölismerést, hogy olyan művek, mint például a *Termelési-regény* vagy a *Bevezetés a szépirodalomba* fordulópontot hozhatnak regényírásunkban, s a jövőben ezt a változást is figyelembe kell vennünk, amidőn legközelebb újraírjuk a magyar próza történetét, s ismét föltesszük a kérdést: mennyiben járult hozzá a harmadik nemzedék, a századforduló vagy akár a reformkor a fejlődéshez. Úgy is fogalmazhatok: megítélésem szerint a legutóbbi másfél évtized olyan műveket hozott, amelyek szükségessé teszik, hogy értekezőink változtassanak módszereiken, amidőn regényt elemeznek. Az újabb művek ösztönzést adhatnak ahhoz, hogy átértékeljük a múltat. Főlfelügyelhetünk olyan értékeinkre, melyek valóban indokolatlanul kerültek feledésbe. Ezért is hálával tartozunk azoknak az íróinknak, akik arra kényszerítenek bennünket, hogy újra tanuljuk meg, miként is kell olvasni. A nemzeti örökséget ugyanis egyedül olyan jelen tarthatja fenn, amely új elfogultságok alapján rendezí át az elődöktől kapott hagyományt.